

УДК 316.75:316.728

*О. З. Гудзенко**кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

РЕКОНФІГУРАЦІЯ ПРАКТИК КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ «УСПІХ» У ПОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Сучасна соціокультурна реальність визначається неоднорідністю, невизначеністю, багатогранністю й випадковістю елементів у суспільстві. В умовах постмодернізму межі сучасного і традиційного суспільства є гомогенним явищем. У свою чергу, це породжує мозаїчність і плюралізм явищ і уявлень про них. У соціологічному дискурсі відстежуються процеси реконфігурації практик теоретизування, особливо тих понять, які певний час були в маргінальному становищі чи не артикульовані. Соціокультурні зміни актуалізували явища та процеси, а отже, і поняття, що є не характерними для культури українського суспільства. Неодмінними атрибутами сучасної картини світу особистості вважаються цінності ліберально-демократичної ідеології – індивідуальний розвиток, самореалізація, визнання суб'єктивної неповторності, конкуренція, орієнтація на досягнення високого соціального статусу й матеріального добробуту. Одним із таких понять є поняття «життєвий успіх».

У сучасному соціологічному дискурсі досить чітко простежується гуманістична спрямованість досліджень, яка виявляється в прагненні осмислити соціальний світ особистості в суб'єктивному вимірі, у співвідношенні із ціннісними орієнтаціями, ідеями, цілями та мотивами індивіда. Зростає інтерес до проблем соціального конструювання, взаємодії, мотиваційних структур поведінки, стратегій і соціальних практик суб'єктів, життєвого світу й життєвого простору. Переміщення пізнавальних акцентів на суб'єкта дослідження підкреслює гуманістичні тенденції в суспільствах сучасного типу, коли інтерес до внутрішнього світу людини й індивідуальних виявів духовності збагачує розвиток усього суспільства.

Аналіз літератури, присвяченої темі життєвого успіху, надає можливість констатувати, що багатозначність поняття визначається передусім тим, у межах якої парадигми культурного аналізу розглядати цю категорію. Кожна із парадигм акцентує одну із специфічних сторін, демонструючи при цьому різні евристичні можливості для вивчення. У результаті теоретико-методологічного аналізу основних концептуальних підходів стає очевидним відсутність єдиної інтерпретації цієї категорії. Основною причиною цього є, по-перше, повсякденне розуміння успіху як досягнення поставленої мети; по-друге, ступінь наукової нерозробленості цього концепту, лише його фрагментарне вивчення.

Українські соціологи вивчають феномен «життєвий успіх» через концепт життєвої компетентності (Л. Сохань, Л. Бевзенко, І. Єрмакова, О. Злобіна, В. Тихонович); соціальної мімікрії-досягнення (А. Лобанова). У межах структурно-діяльнісного підходу концепт успіху в соціальних уявленнях населення України розглядають українські соціологи: Л. Бевзенко, К. Крамаренко, О. Беленюк.

Мета статті полягає в теоретичному осмисленні практик реконфігурації концептуалізації концепту «успіх» у полі української соціології.

У класичній соціологічній теорії цей феномен не був виділений у самостійну дослідницьку проблему. По-перше, у практиці використання самого терміна «успіх» можна виділити кілька дисциплінарних підходів (у соціології, психології, соціальній психології, філософії, управлінських науках), що вже надає самому поняттю загального характеру. У соціологічному дискурсі розгляд цього явища фрагментарно наявний у багатьох роботах, присвячених соціальній мобільності, ціннісним орієнтаціям і їхнім трансформаціям. По-друге, нечіткість визначень ускладнює емпіричний вимір самого явища, його аналіз у контексті соціальної реальності. Проблема теоретичного осмислення концепту «успіх» у соціологічному теоретизуванні української соціології відзначається фрагментарністю й реконфігурацією дискурсивних практик надбань західної соціологічної думки. Воціологія

Як правило, феномен успіху особистості (як потенційна можливість досягнень особистості) за часів Радянського Союзу вивчався фрагментарно й був поданий у дослідженнях професійної орієнтації, життєвих стратегій і життєвих планів школярів і студентів. При цьому під «життєвими планами» зазвичай розумілися узагальнені уявлення індивіда або групи щодо свого майбутнього статусу в основних сферах життєдіяльності (соціальної, професійної, сімейної тощо). У західноєвропейській традиції для позначення цього явища більше використовувався термін «соціальні очікування». У Радянському Союзі дослідження цієї проблеми були розпочаті в 70-і роки ХХ ст. соціологом В. Шубкінім. Автором була розроблена проблема співвідношення життєвих планів випускників шкіл і можливостей їх реалізації. Саме під його керівництвом (у межах цього підходу працювали В. Осовський, В. Черноволен-

ко) уводиться поняття «престиж професії» і розробляється показник суб'єктивного уявлення про соціальну ієрархію в масовій свідомості.

Ідею розгляду успіху особистості скрізь призму життєвих стратегій активно розробляли представники напряму «соціологія життя». Засновників цього напряму важко визначити, однак можна відзначити представників – Ю. Резнік, Т. Резнік, Ж. Тощенко, Г. Дильнов, В. Клімов. В основі соціології життя лежить концепція життєвих стратегій особистості. За визначенням російських соціологів Т. Резнік і Ю. Резнік, стратегія життя – ідеальні утворення і пріоритети, що вийшли за своїм впливом за межі свідомості й реалізуються в соціальній поведінці [1, с. 101]. Ідеальність стратегії виявляється суб'єктивно (унікальні й неповторні особистісні змісти, що ситуативно виникають) й об'єктивно (культурно зумовлені зразки, стандарти, норми й цінності). Нескладно відмітити, що об'єктивна ідеальність локалізується в культурі, а суб'єктивна пронизує свідомість індивіда, його минулий досвід і цілі як передбачення майбутнього. Автори розрізняють елементи й типи життєвих стратегій особистості. До перших зараховують ціннісні, нормативні, цільові орієнтації. Серед основних видів життєвих стратегій учені виділяють такі: стратегія життєвого добробуту, життєвого успіху й життєвої самореалізації. На нашу думку, такий розподіл не правомірний, тому що в цій типології немає єдиного критерію співвідношення стратегій та елементів. Наприклад, серед елементів подані різні форми ціннісних орієнтацій – сенс життя, норми, цілі, а стратегія життєвого успіху поєднує в собі і стратегії добробуту, і стратегії самореалізації, тому становить плюралізацію форм цього феномена [2]. Однак представники такого підходу вважають, що стратегія життєвого успіху диференціюється залежно від предметної спрямованості на стратегії особистого й соціального, у тому числі й професійного успіху, конструктивного й деструктивного. На жаль, автори не дають визначення соціального й особистісного успіху, деструктивного й конструктивного й загалом їх розуміння успіху як наукового концепту.

Тема успіху як адаптаційної стратегії до соціальних умов, що змінилися, наявна в роботах російських соціологів: Т. Заславської, Л. Беляєвої, Н. Наумової. Цей напрям соціальних досліджень пострадянського трансформаційного процесу присвячений визначенню ідеально-типових форм життєвих стратегій різних соціальних груп. Так, наприклад Т. Заславська виділяє три типи трансформаційної активності: цільова реформаторська діяльність, масова соціально-інноваційна діяльність і реактивно-адаптаційна поведінка. Як трансформаційну активність особистості вчена розуміє той специфічний елемент дій соціальних акторів, який зумовлює якісну зміну

основних соціальних інститутів [3, с. 5]. Трансформаційна активність виявляється в усіх видах соціальних дій людей і є головною силою, джерелом як позитивних, так і негативних трансформаційних процесів. На цій підставі за сукупності таких ознак, як цілі, мотиви, засоби досягнень, ученою було запропоновано виділяти чотири типи стратегій: досяжницькі, адаптаційні, регресивні й руйнівні. В основі актуальної для нашого дослідження досяжницької стратегії наявне поняття досягнення, характерною рисою якого є прагнення до підвищення рівня індивідуального статусу, до зростання добробуту, професійного просування, поліпшення якості життя тощо.

Російський соціолог Л. Беляєва пропонує розглядати рівень адаптації до проведених перетворень як найбільш сильний критерій реальної стратифікації й виділяє три ідеально-типові групи адаптації: процвітаючі, адаптовані й виживаючі. Цей підхід базується переважно на оцінюванні матеріального критерію груп населення, а також їхнього соціального настрою з приводу суспільних перетворень [4].

В українській соціології адаптаційні стратегії стали предметом вивчення феномена соціальної мімікрії А. Лобановою. Під терміном «соціальна мімікрія» вчена розуміє специфічний спосіб адаптаційної поведінки, коли соціальні суб'єкти свідомо застосовують подвійну мораль, амбівалентність особистісних ціннісно-нормативних систем, упроваджують у життя соціальну роль, сховану за маскою, яка, згідно з їхніми уявленнями, схвалюється в суспільстві [5, с. 126].

Існують три основні форми мімікрійної соціальної поведінки: мімікрія-захист, мімікрія-успіх, соціальний міметизм. Під мімікрією-газдування (досягнення успіху), що цікавить нас, А. Лобанова розуміє спосіб життєдіяльності певної категорії людей, коли вони розробляють і втілюють у життя хитру модель своєї соціальної поведінки, що надає їм можливість, майстерно маскуючи свою справжню мету, яка суттєво відрізняється від суспільних настанов і вимог, досягти бажаного, іноді навіть будь-якою ціною [5, с. 129]. Бажання досягти успіху (у тому розумінні, яке вкладають у цей концепт самі суб'єкти) змушує людей мімікрувати в «чужий образ», тим самим ховаючи свою справжню сутність. Можливо, соціальна мімікрія – це один зі способів інсценування (у термінології Л. Іоніна) певного стилю життя, який є для мімікранта соціально привабливим і престижним і представлений у суб'єктивному вимірі як модель соціального успіху особистості. І тому, побічно застосовуючи зовнішнє інсценування, суб'єкт (агент, особистість) намагається в такий спосіб досягти бажаного.

Для українських соціологів тема успіху в пострадянському просторі є досить актуаль-

ною. Відразу варто зазначити, що на формування такого інтересу вплинула всередині 1990-х рр. переважно київська школа соціологів під керівництвом Л. Сохань.

Вагомий внесок у розроблення концепції життєвого успіху зробили українські соціологи: Є. Головаха, Р. Ануфрієва, О. Балакірева, В. Очеретяний, О. Злобіна, В. Тихонович. Вивчаючи життєвий шлях, життєві орієнтації в межах соціальної психології в роботі «Психологія життєвого успіху. Досвід соціально-психологічного аналізу подолання критичних ситуацій», автори запропонували формулу життєвого успіху, яка складається із двох категорій – актуального й потенційного успіху, і комплексного, тобто інтегративного, показника успіху. Потенційний життєвий успіх – це психологічний конструкт, що відбиває лише один із можливих варіантів розгортання особистісного потенціалу в недостатньо певних зовнішніх умовах життя [6, с. 88]. Актуальний життєвий успіх вимірюється об'єктивними емпіричними показниками, основою яких є соціально-статусний критерій. Саме цей критерій характеризує суспільне визнання того, що людина досягла в тих або інших сферах соціального життя, її суспільне становище, престиж і авторитет. У цьому випадку визначення соціального статусу саме по собі є процедурою виміру життєвого успіху. Авторі відзначають, що соціальний статус у сучасному суспільстві зберігає функцію диференціації життєвого успіху в його об'єктивному змісті як просування щаблями соціальної ієрархії, оскільки соціально-статусна мобільність не виключає принципу статусної диференціації й визначення престижу й досягнень людини відповідно до її статусу.

Будь-який життєвий успіх співвідноситься з віком людини як із способом реалізації часу життя. У наявних культурних зразках формуються досить погоджені очікування щодо того, який вік є найбільш сприятливим для визначення життєвих подій. Український соціолог Н. Паніна вводить поняття «вікові ролі очікування» як уявлення навколишніх про те, у якому саме віці людина повинна досягти того або іншого становища. Отже, випередження в тимчасовому вимірі передбачає суспільне визнання й успіх, відставання означатиме протилежне [6]. Досягнення успіху в цьому сенсі – поступове сплановане проходження певних життєвих етапів. Невідповідність «правилам» проходження вікових очікувань зумовлює соціальну маргіналізацію суб'єкта.

Отже, можна припустити, що для емпіричного вивчення й визначення найбільш прийнятних критеріїв виміру необхідне вироблення комплексної, інтегральної формули життєвого успіху. За певної інтеграції об'єктивного й суб'єктивного успіху, як відзначають Л. Сохань, Є. Головаха

й ін., об'єктом дослідження є не біографія особистості, а сформульована у свідомості індивіда картина світу, у якій події минулого й майбутнього утворюють єдине психологічне сьогодення особистості. Інтегральна формула успіху передбачає формулу, де психологічний вік подається як співвідношення самооцінки життєвого успіху в минулому й майбутньому, помножене на очікувану тривалість життя. Отриманий показник свідчитиме про перевагу минулого або майбутнього людини щодо життєвого успіху [6, с. 94–95].

Цей підхід українських учених відображено в наступних роботах із вивчення життєвої компетентності особистості. Українські соціологи Л. Бевзенко, Р. Ануфрієва, Н. Ануфрієва, дослідивши соціокультурні детермінанти моделі успіху в традиційному, модерновому й постмодерновому суспільстві, припускають, що прагнення до успіху, установка на його досягнення залишаються головним джерелом життєдіяльності особистості. Підвищуючи професійну компетентність, особистість тим самим прагне до життєвого успіху, при цьому під професійною компетентністю розуміються властиві особистості ініціативність, самостійність, звички, життєвий досвід, професіоналізм [7].

Розроблення теоретичних проблем і емпіричне дослідження соціальної кризи в межах антропоцентричного підходу й концепції соціології життя проводиться українськими соціологами в Інституті соціології НАН України: О. Злобіною, В. Тихонович. Подаючи категоріальну дихотомію життєвих стратегій – стратегій виживання на противагу стратегіям життєвого творення, автори визначають їх за рівнем адаптації: від добровільної «успішної й позитивної» до «примусової адаптації» [8, с. 85–86]. Продовжуючи традицію вивчення життєвого успіху, учені Інституту соціології НАН України: К. Крамаренко, А. Беленок та ін. – досліджують соціальні уявлення про успіх в українському суспільстві крізь призму соціальних змін.

Розглядаючи успіх як висхідну індивідуальну соціальну мобільність і професійну кар'єру, ми поєднали ці два поняття, оскільки успіх вважається змістовим компонентом професійної кар'єри. У свою чергу, кар'єра в межах структурно-функціонального підходу розглядається як висхідна індивідуальна соціальна мобільність. Головним завданням за такого підходу стає розгляд досягнення успіху з позиції суб'єктивних або об'єктивних умов. Згідно з думкою Н. Лукашевича, успіх насамперед пов'язаний із результативністю власної діяльності, тобто прямо залежить від індивідуальних особистісних і ділових характеристик людини [9, с. 8–9]. Разом із цим варто підкреслити, що на успіх певним чином впливають і об'єктивні соціокультурні передумови, а також сформована

при цьому оцінка соціальної значимості досягнутих результатів. Найчастіше під успіхом розглядають подію, яка одержує суспільне й соціальне визнання.

Проблема життєвого успіху є актуальною темою в сучасному вітчизняному соціологічному теоретизуванні. У результаті теоретико-методологічного аналізу основних концептуальних підходів українських соціологів до дослідження концепту «успіх» стає очевидним відсутність єдиної інтерпретації цієї категорії. Її розгляд варіюється кількома позиціями, які ми визначили щодо соціологічної інтерпретації досліджуваного явища, а саме:

1) успіх як вид життєвої стратегії особистості є темою теоретичної концептуалізації в роботах В. Шубкіна, В. Оссовського, В. Черноволєнко, Л. Сокурянської, Н. Побєди, О. Здравомислова, С. Бабєнко, О. Злобіної, Ю. Резніка, Т. Резніка, Ж. Тоценка, Г. Дільнова, В. Клімова; успіх як стратегія соціальної адаптації в пострадянському трансформаційному процесі – Т. Заславської, Л. Беляєвої, Н. Наумової. У межах цього підходу вивчається адаптація особистості до наявних соціокультурних змін. У центрі дослідницької уваги – вивчення ролі стратегії досягнення успіху в процесі конструювання біографічного проекту індивіда. Цей підхід характерний для представників соціології життя – Т. Резнік і Ю. Резнік. Вивченню життєвого успіху як соціальної мімікрії-досягнення присвячені роботи А. Лобанової;

2) успіх як соціально-психологічний конструкт, який визначається в актуальному й потенційному вимірі (Л. Сохань, Є. Головаха, Р. Ануфрієва, О. Балакірева, В. Очеретяний, О. Злобіна, В. Тихонович, Н. Паніна, Н. Ануфрієва). Українські соціологи: Л. Сохань, Є. Головаха, Р. Ануфрієва – вводять у теоретичний дискурс поняття актуального (досягнутого життєвого успіху індивіда в певний момент життя) й потенційного успіху (в основі якого лежить життєва перспектива – потенційні можливості для самореалізації). При цьому, зауважують учені, необхідність розмежування зумовлена визначальною роллю життєвої перспективи в регуляції діяльності й психологічного стану людини. Актуальний успіх особистості емпірично заміряється як оцінювання об'єктивних показників соціально-статусної позиції. Продовжують вивчення життєвого успіху через концепт життєвої компетентності Л. Сохань, Л. Бєвзенко, І. Єрмакова, О. Злобіна, В. Тихонович;

3) успіх як компонент ціннісно-нормативної бази соціокультурного простору суспільства. За такого підходу успіх розглядається в аксіологічному вимірі як елемент ціннісної орієнтації особистості. Емпірично заміряється в дослідженнях, присвячених ціннісним змінам перехідного періоду, цим питанням займалися російські со-

ціологи: В. Магун, Б. Дубін, Н. Лапін. Ці дослідження орієнтовані на вивчення життєвих цілей і засобів досягнення успіху як необхідного фактора соціальної активності особистості. У межах соціокультурного підходу концепт успіху в соціальних уявленнях населення України розглядають українські соціологи: Л. Бєвзенко, К. Крамарєнко, А. Белєнок, С. Бабєнко;

4) успіх як висхідна індивідуальна соціальна мобільність, професійна кар'єра. У межах структурно-функціонального підходу соціологи вивчають міжгенераційну й внутрішньогенераційну соціальну мобільність батьків і дітей у контексті більш високого або низького соціального стану, тобто цей підхід базується на статусно-рольовій позиції до вивчення феномена успішності. Предметом вивчення стають також дії, котрі в локально історичних суспільствах оцінюються, інтерпретуються, класифікуються як успішні, тобто в професійному контексті, що відповідають ідеалам соціальних досягнень у межах певного етносу (насамперед це дослідження Інституту соціології НАН України; праці М. Лукашевича; проект «Молодь нової Росії: ціннісні пріоритети» Інституту соціології РАН).

Увесь комплекс визначених вище дефініцій концепту «життєвий успіх» дає нам змогу характеризувати його багатовимірність, зумовлену складністю цього соціального феномена. Однак, незважаючи на багатоманітність напрямів дослідження, треба зазначити, що соціологічний аналіз феномена «життєвий успіх» є фрагментарним; відсутня цілісна теорія, яка визначала б соціокультурний зміст феномена з урахуванням об'єктивних соціальних умов і суб'єктивних визначень успіху як повсякденного явища. Залишається актуальним питання про дослідження концепту «успіх» у межах структурно-конструктивістської парадигми. Висновки

Отже, підводячи підсумок розгляду проблеми концептуалізації поняття «успіх» у соціологічному дискурсі українських соціологів, можна виділити кілька аспектів, які послідовно уточнюють його зміст. З метою теоретичного обґрунтування вивчення концепту було класифіковано кілька основних інтерпретаційних схем концептуалізації поняття «успіх», які послідовно уточнюють його змістове наповнення й підкреслюють плюралістичність змістового наповнення концепту. Актуалізація теми теоретичного осмислення концепту «успіх» відбувається в полі вітчизняної радянської соціології. Сучасний стан дослідження цієї проблеми відзначається практиками реконфігурації соціологічного дискурсу.

Література

1. Резнік Т.Е. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резнік, Ю.М. Резнік // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 100–105.

2. Резник Ю.М. Социальное измерение жизненного мира (введение в социологию жизни) / Ю.М. Резник. – М. : Союз, 1995. – 100 с.

3. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т.И. Заславская // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под ред. ред. Т.И. Заславской. – М. : МВШСЭН, 2001. – С. 3–15.

4. Беляева Л.А. Стратегии выживания, адаптации, преуспевания / Л.А. Беляева // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 44–53.

5. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.

6. Психология жизненного успеха. Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / под ред. Л.В. Сохань, Е.И. Головахи, Р.А. Ануфриева и др. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1995. – 150 с.

7. Життєва компетентність особистості : [науково-методичний посібник] / под ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен. – К. : Боглана, 2003. – 321 с.

8. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 238 с.

9. Лукашевич Н.П. Теорія і практика самоменеджменту : [навчальний посібник] / Н.П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1999. – 360 с.

Анотація

Гудзенко О. З. Реконфігурація практик концептуалізації концепту «успіх» у полі української соціології. – Стаття.

Стаття присвячена розгляду теоретичних аспектів концептуалізації концепту «успіх» у соціологічному дискурсі української соціології. На основі вивчення наявних підходів було класифіковано кілька основних інтерпретаційних схем використання концепту в соціальній епістемології. Зазначено й запропоновано підходи щодо змістового наповнення досліджуваного концепту, які варіюються залежно від методологічних уподобань учених. Відзначаються практики реконфігурації дискурсивного поля української соціології щодо дослідження концепту «успіх», які простежуються в недостатній розробці цієї проблеми з позиції сучасних теоретичних підходів. Актуалізується потреба в дослідженні концепту в межах структурно-конструктивістської парадигми.

Ключові слова: успіх, концепт, практики реконфігурації, концептуалізація, українська соціологія.

Аннотация

Гудзенко О. З. Реконфигурация практик концептуализации концепта «успех» в поле украинской социологии. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению теоретических аспектов концептуализации концепта «успех» в социологическом дискурсе украинской социологии. На основе изучения существующих подходов было классифицировано несколько основных интерпретационных схем использования концепта в социальной эпистемологии. Указаны и предложены подходы к изучению содержательного наполнения исследуемого концепта, которые варьируются в зависимости от методологических предпочтений ученых. Отмечаются практики реконфигурации дискурсивного поля украинской социологии по исследованию концепта «успех», которые прослеживаются в недостаточной разработке данной проблемы с точки зрения современных теоретических подходов. Актуализируется потребность в исследовании концепта в рамках структурно-конструктивистской парадигмы.

Ключевые слова: успех, концепт, практики реконфигурации, концептуализация, украинская социология.

Summary

Gudzenko O. Z. Reconfiguration practices conceptualization of the concept “success” in the Ukrainian sociology. – Article.

The article considers the theoretical aspects of the conceptualization of the concept of “success” in the sociological discourse Ukrainian sociology. Based on a study of existing approaches has been classified a few basic interpretive schemes use the concept of social epistemology. In the present paper and the proposed approaches to the study of the substantive content of the test concept, which vary depending on the methodological preferences of scientists. There have been a reconfiguration of discursive practice field Ukrainian sociology to the study of the concept of “success”, which can be traced to the lack of development of this problem from the point of view of modern theoretical approaches. Actualized the need for a study of the concept within the framework of structural-constructivist paradigm.

Key words: success, concept, practice reconfiguration, conceptualization, Ukrainian sociology.